

ԼԻԼԻԹ ՆԱԿՈՐՅԱՆ

**ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ «ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ
ԼԵԶՎԱՌՃԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐԸ**

Դանիել Վարուժանը սրելծագործեց պարմական բարդ ու ծանր ժամանակաշրջանում: Իր կարճատև կյանքի ընթացքում նա փնտրեց հայության ճաշակած դառնությունները՝ սով, գրկանք, փառապանք, արյուն ու պանդխտություն: Այդ ամենը նա խորացրեց իր բանաստեղծություններում, որոնք լույս տեսան 1909 թ. «Յեղին սիրտը» խորագրով:

1914 թ. Վարդգես Ահարոնյանին հղած նամակում Վարուժանն ասում է. «1904-1907 թ. շրջանն էր, երբ հայությունը կը խեղդվեր սուրի և սովի մղձավանջին մեջ, ու ես չուզեցի փրկել իմ անհատական ցավերուս, գրեթե բոլոր լուրերս իմ սիրտս ու նախընտրեցի երգել Յեղին սիրտը, որուն բախյուններն կզգայի իմ մեջս, իմ սեփական արյունիս խորը: Նայությունը կուրար և կը մոռնար իմ մեջս, և երգերս դուրս կուգային օտար երկրի փակ՝ կարոտի լարովը միայն կապված մեր երկրի հողին և մարդուն հետ»¹: Ժողովածուն բաղկացած է երեք բաժնից՝ «Բազմիմի վրա», «Կրկեսին մեջ» և դրուցագրավեպեր: Այդ բանաստեղծություններին նախնական և վերջնական տարբերակների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ կատարված փոփոխություններն ունեն ինչպես ընդհանրական, նույնպես և մասնակի բնույթ՝ կապված այս կամ այն բառի, կապակցության կամ նախադասության փոփոխության հետ և պայմանավորված են տարբեր համագամանքներով:

Ժողովածուն սկսվում է «Ձոն»² բանաստեղծությամբ, որն ունի մեկ ինքնագիր, որի համեմատությամբ վերջնական տարբերակն ունի որոշակի տարբերություններ: Ամենաակնհայտ փոփոխությունը «շամբելեն գրիչ» արտահայտությունը «եղեգնյա գրչով» փոխարինելն է: Այս փոփոխությունն ինքնանպատակ չէ. հեղինակը պարահական չի ընտրել «եղեգնյա գրիչը». «Վահագնի ծնունդը» առասպելից հայտնի է, որ Վահագնը ծնվեց եղեգան փողից, իսկ նա հայ ժողովրդի քաջության, հերոսության ու հաղթանակի խորհրդանիշն էր, և եթե եղեգան փողից դուրս է գալիս լույս, ծուխ, ողբ, ուրեմն «եղեգան գրչով» պետք է պարմվի այդ հայկական պարմությունը: Այս պարճառով Վարուժանը «եղեգնյա գրչով» է երգում իր Ձոնն առ հայրենիք:

Երկրորդ կարևոր փոփոխությունը ավելի շատ քերականական բնույթ ունի: Նախնական տարբերակում անընդհար գործածված էր. «Ի նվեր քեզ, իմ հայրենիք», «Ի նվեր քեզ, հին հայրենիք», «Ի նվեր ձեզ կրակի գոհեր», «Ի նվեր քեզ հայր կարեվեր» (365): Մշակված՝ վերջնական տարբերակում «Ի նվեր ձեզ» կամ «Ի նվեր քեզ» կառույցները փոխվել

1 Դանիել Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Եր., 1987, էջ 463:

2 Դանիել Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Եր., 1987, էջ 366: Այսուհետ հաջորդն ու էջը կնշվի փեղում:

են «Քեզի ընծա», «Ձեզի ընծա» (71) ձևերով, այսինքն գրաբարյան կառույցը փոխարինվել է աշխարհաբարյան ձևով, ինչպես նաև **նվեր** բառը փոխարինվել է **ընծայով**: Այս երկու բառերը թեև հոմանիշներ են, սակայն ակնհայտ է սրանց ռճական տարբերությունը. նվեր կարելի է տալ ամենքին և ամեն բան, ընծա՝ միայն ամենասիրելիին և այն էլ ամենաթանկը: Իսկ Վարուժանի ամենասիրելին իր հայրենիքն էր, այդ հայրենիքի թշվառ զավակներն էին, կրակի ու սուրի գոհերն ու իր հայրն ու մայրն էին: Նկարագրաբար ընծա բառի ընտրությունը ինքնանպատակ չէ, այն ավելի դիպուկ է արտահայտում հեղինակի նպատակը:

Այս երկու փոփոխությունները ընդհանուր էին ողջ բանաստեղծության համար, մնացած փոփոխություններն ավելի մասնակի են և վերաբերում են այս կամ այն տողին կամ բառին: Այսպես, օրինակ նախապես գրվել է «Եղեգնյա գրչով **փլած** տունս երգեցի», ապա՝ «Եղեգնյա գրչով տունս երգեցի **լալով**» (365): Վերջնական տարբերակում պարզապես գրում է. «Եղեգնյա գրչով **որբ** տունս երգեցի» /69/: Ընդամենը մեկ բառ է փոխում՝ «որբը», բայց այդ բառն արդեն ընդհանրացումն է նախորդների. «որբ» տունը փլած, ավերված տունն է, իսկ ավերակ տունը չի կարելի պարկերել առանց լացի: Ահա թե ինչու հեղինակն ընտրում է **որբ** բառը, որն արտահայտում է այդ ամենը միաժամանակ:

Նաջտորդ տողում կարդում ենք. «Իմ գրչով **կրթիվ, կրթիվ** երգեցի» (366): Վերջնական տարբերակում **կրթիվ** բառը փոխարինվել է **պայքար-ով**, և դա ավելի տեղին է արտահայտում նրա կոչն ու ձգտումը, քանզի Վարուժանի նպատակը ոչ թե պարզ կրթվել էր, այլ պայքարը, պայքարն՝ ընդդեմ չարի բռնապետության, պայքարն՝ ապրելու և հայ նահապետների վրեժը լուծելու համար:

Այս բոլոր փոփոխությունները վկայում են, որ Վարուժանն անընդհատ փնտրությունի մեջ է եղել՝ գտնելու այն ամենատեղիին ու հարմարը, որը կհամապատասխանի տվյալ բանաստեղծության ռճին, թեմային ու կառուցվածքին:

Չնայած իր այս մշակումներին՝ «Ձոն»-ի առաջին տարբերակը չի գիշում երկրորդին իր պարկերավորությամբ ու հայրենասիրությամբ: Բանաստեղծությունը երկու տարբերակում էս սրեղծված է կրկնվող բառերի հիման վրա, բայց ամեն մի կրկնություն մի նոր մակդիրի տարբերությամբ կամ ընդգրկումով բացում է հայրենի կյանքի մի նոր կողմ և բանաստեղծ ողորդ հոգեկան ապրումները կապված այդ ամենի հետ:

«Ձոնը» այս շարքի համար նախամուտքի դեր է կատարում, իսկ մուտքը կատարվում է նախերգանքով՝ «Նեմեսիս» բանաստեղծությամբ: Մովսրաբար Վարուժանի բանաստեղծությունների մեծ մասն ունի մեկ կամ երկու տարբերակ, իսկ ահա «Նեմեսիս» ունի երեք վերամշակում: Ուշագրավ է, որ այս բանաստեղծությունում փոփոխությունները կատարվել են սկսած վերնագրից: Տարբերակներից մեկում այն անվանել է «Աստվածուհին», սակայն այս խորագիրը չէր արտահայտում բուն նպատակը և չէր համապատասխանում բնագրին: Դա էր պարզապես, որ նա վերանվանեց «Նեմեսիս», որը հունական դիցաբանության մեջ վրեժխնդրության աստվածուհին է: Եւ քանի որ վրեժի գաղափարն էլ ընկած է այս երկի հիմքում, ապա վերջին տարբերակը ավելի դիպուկ է արտահայտում ողջ երկի նպատակն ու ուղղվածությունը:

«Նեմեսիսում» լեզվառճական մշակումների զգալի մասը բառընտրությանն է վերաբերում: Բանաստեղծն իր երկի պարկերավորության համար նորանոր մակդիրներ է ավելաց-

րել, եւ այդ մակդիրների ներմուծումով փոխվել է բառերի դասավորությունն ու վանկերի բանակը, բայց դրանով բանաստեղծությունն ավելի պարկերավոր է: Ահա հարված առաջին տարբերակից.

Քերթողն հըսկա, խոժոռաղեմ, մըրավ լուռ
Արվեստանոցն ու փակեց
Պղնձակերտ լայն-լայն դռներն հապշտապ: (1, 366)

Վերջնական տարբերակում արդեն գրված է.

Քերթողն հըսկա, մըրքըկավարս, հըրաջվի,
Նվիրական արվեստանոցն իր մտավ
Եւ փակեց լայն պողպատ դռներն հապշտապ: (1, 71)

Ժողովածուի բանաստեղծություններում կատարված բառային փոփոխությունները տարբեր բնույթի են: Երբեմն նախընտրությունը տրվել է հարկապես խոսակցական լեզվի բառերին: Օրինակ հետևյալ բառերը վերջնական տարբերակում փոխարինվել են ժողովրդախոսակցական համարժեքներով.

առաջին տարբերակ	վերջնական տարբերակ
թափուր	դարարկ
ջերաց	բոպիկ
ցասկոտ	քինոտ

Երբեմն էլ համարժեքների ընտրության հարցում նախապատվությունը տրվել է արեւմտահայ գրական լեզվին առավել բնորոշ բառերին, օրինակ՝ առաջին տարբերակում գրվել է «**Գործարանեն**, թխարանեն, բանտերեն/Գրոն կու տան» (373): Վերջնական տարբերակում գործարան բառը փոխարինվել է գործատունով՝ «**Գործատունեն**, թխարանեն, բանտերեն/Գրոն կու տան» (77):

Դանիել Վարուժանի բանաստեղծություններին բնորոշ են գեղարվեստական ընդհանրացումները, ինչն էլ ապահովել է բանաստեղծական խոսքի ուժգնությունը՝ ծավալուն միտքն արտահայտել հակիրճ: Սա է պարզապես, որ նախնական տարբերակների ահագին հարվածներին վերջնական տարբերակում փոխարինել է մի բանի տող: Օրինակ՝ «Ծեր կռուները» բանաստեղծության առաջին տարբերակում գրված 36 տողին վերջնական տարբերակում փոխարինել է ընդամենը 12 տող (տե՛ս էջ 410, 120):

Իր լեզվառճական մշակումներում Վարուժանը հաճախ փոփոխությունների է ենթարկել տողի մեջ բառերի շարադասությունը: Երբեմն այդ փոփոխությունից առաջացել է նաև քերականական փոփոխություն, օրինակ՝

առաջին պարբերակ	վերջնական պարբերակ
Ինչպես ծառ մը ձիթենի ...	(366) Ծառի մը պես ձիթենի... (71)

Շարժառայ, սակայն, շարադասության փոփոխությունը ոճական նպատակ ունի, քանի որ այդ փոփոխությունից բերականական եւ իմաստային փոփոխություններ չեն առաջացել, չի աղավաղվել նախադասության իմաստը, այլ ոճական երանգավորումն է փոխվել միայն, օրինակ՝

առաջին պարբերակ՝
Պարվանդանին դրբավ աջ թևը սոթարված...(373)

վերջնական պարբերակ՝
Թևը սոթարված պարվանդանին դրբավ... (77):

Կամ մեկ այլ տեղ առաջին պարբերակում հանդիպում ենք՝
Շրթինդ, շրթինդ սալահապակին կը հնչեն...(373)

վերջնական պարբերակում ունենք՝
Սալահապակին շրթինդ, շրթինդ կը հնչեն... (77):

Վերջնական մշակումներն աչքի են ընկանում նաև տողերի մեջ վանկերի հավասար քանակով: Սա խոսում է այն մասին, որ Վարուժանն իր մշակումներով լուծել է նաև տաղաչափական խնդիրներ:

Իր բանաստեղծությունների վերջնական պարբերակներում Վարուժանը որպես կանոն նախապարվությունը պալիս է **որեն** ածանցով կազմված մակբայներին, օրինակ՝ «Նեմեսիսի» առաջին պարբերակում գրված «Մարմարին մեջ պաղպաջուն/ Ծաղկեցավ բարձր» տողերի փոխարեն վերջնական պարբերակում ունենք «Մարմարին մեջ **թարմորեն**/ Ծաղկեցավ բարձր շուշանի մ'հանգունակ»(1, 73):

Որեն ածանցով կազմված մակբայների կիրառությունը հապուկ է Վարուժանին, թեև քիչ գործուն է արևմտահայերենում: «Յեղին սիրտը» ժողովածուում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ նմանատիպ բառերի կիրառության, որոնցից շատերը պարվանում են միայն Վարուժանի գրչին՝ հեղեղորեն, քրմորեն, թավշորեն եւ այլն: Ահա նմանատիպ բառերի ներմուծման այլ օրինակներ.

Առաջին պարբերակ.
Եւ փաթթելով զինք նորակերպ այդ գեներին... (1, 367)

Վերջնական պարբերակ.
Եւ փաթթելով զինք **մեղմորեն** այդ գեներին... (1, 73)

Մեկ այլ փեղ առաջին փաթեթակում գրված է՝
Կողերն ահա կենդանի... (1, 371)

Վերջնական փաթեթակում հանդիպում ենք
Կողերն ահա **ահեղորեն** շնչավոր... (1, 74)

Ժողովածուին բնորոշ՝ ընդհանրական փոփոխություններից է նաև **սևմ** բառի փոխարինումը **շեմ**-ով: Այսպես, օրինակ՝ առաջին փաթեթակում հանդիպում ենք «Այս փունին մեջ, որուն **սևմին** վայրահակ»(391), իսկ վերջնական փաթեթակում՝ «Այս փունին մեջ, որուն **շեմին** վայրահակ»(94), նույն ձևով «Այդ **սևմեն** ներս մըքներու» (393)՝ «Այդ **շեմեն** ներս մըքներու»(95), «Կելլե կամ ուրքն անոր **սևմին** կը դնե»(391)՝ «Կելլե կամ ուրքն անոր **շեմին** կը դնե»(94):

Նմանաբան փոփոխություններից է նաև **որքան** բառի փոխարինումը **որչափ**-ով, օրինակ՝ «**Որքան** հարսեր իրենց սըրպերն հրապապ»(409)՝ «**Որչափ** հարսեր իրենց սըրպերն հրապապ» (120), «**Որքան** մայրեր ևս որդիներ բաժնըված» (409)՝ «**Որչափ** մայրեր ևս որդիներ բաժնըված»(120):

Այս ամենով հանդերձ ժողովածուի բանաստեղծություններին բնորոշ առանձին բառերի փոփոխությունը զուր ոճական արժեք ունի և պայմանավորված է սրեղծագործության բովանդակությամբ, կառուցվածքով, փողում վանկերի քանակով, ինչպես նաև հեղինակի վերաբերմունքով այս կամ այն հերոսի հանդեպ: Օրինակ «Նեմեսիս» առաջին փաթեթակում գրվել է «Կը սպասեր՝ ձեն հագնելու հին հերոսի» (369): Վերջնական փաթեթակում հերոս բառը փոխարինվել է դյուցազունով՝ «Կը սպասեր՝ ձեն հագնելու հին **դյուցազնի**»(71): Պարզ է, որ հին, անցյալի մասին խոսելիս պետք է ընդգծել հին ժամանակների բնորոշ բառեր՝ անցյալի մասին պայավորությունն ավելի ցայտուն արտահայտելու համար:

Մի այլ փեղում **ահեղ** բառը փոխարինվել է **վեհ** ածականով՝ ահեղ դիցուհի- վեհ դիցուհի: Միմյանց հետ արտաքինից իմաստային ոչ մի կապ չունեցող այս բառերի փոփոխությունից պարզերն ավելի գեղեցիկ ու դիպուկ է դարձել, չէ՞ որ ահեղ դիցուհի կապակցության մեջ բարության ոչ մի երանգ չի պարունակվում, իսկ վեհ ածականն ունի բարի հպարտության երանգ:

Քանի որ «Նեմեսիս» բանաստեղծության հիմնական նյութը անցյալի հեթանոսական հիշողությունների արթնացումն է, դրանով է պայմանավորված այս սրեղծագործության վերջնական փաթեթակում գրաբարյան բառերի առաքությունը՝ բամբիշ, դշխո, քարափերթ, գերդ, ահավասիկ, դյուցազուն, դիցուհի, աստվածուհի և այլն:

Որքան էլ բառընդարձակություն ընդհանուր լինի ժողովածուի բոլոր բանաստեղծությունների համար՝ կապված Վարուժանի բանաստեղծի լեզվամարմողության հետ, այնուամենայնիվ շար պետք էր այդ փոփոխությունները պայմանավորված են միայն փոխաբանական փոփոխությամբ:

«Անիի ավերակներուն մեջ» բանաստեղծության բովանդակությամբ է պայմանավորված **ծիրանի-ի** փոխարինումը **խլայ**-ով: Ծիրանին արքայական հանդերձանք է, բայց

Վեսար Սարգսը չի կարող ծիրանի կրել, այդ պատճառով գործածվել է խլան, որն ունի նաև բարակ լաթ խմասպը³ «Վեսար Սարգսյան կ'լլար խլան խոսքացված» (87):

Ճիշտ նույն մտածողությամբ **կարմիր** բառը փոխարինվել է **տրորում**-ով: Մեր հայրենիքին բնորոշ է կարմիր հողը, այն հաճախ է կարմրել՝ իր հեղի միախառնելով նահապարկների արյունը, բայց տրորում բառը ավելի դեպքում ավելի ընդգրկուն է, այն կարող է լինել եւ՛ արյունոտ, եւ՛ փանջված ու տրորված, մասնավոր երբ խոսքը գնում է «Անիի ավերակներուն մեջ» Ալվիսյանի, Պերոզի, Մոմոմախոսի ու Տոտրիլի ասպարակությունների մասին է՝ «Կը գրկե հողըդ տրորում» (88):

Ընդհանրացման այս սկզբունքով առաջնորդվելով՝ **երգ** բառի փոխարեն գործածվել է **ողբ**: Առաջին հայացքից խմաստային ոչ մի առնչություն չունեն այս երկու բառերը (երգ-ողբ), բայց ողբ բառի ընտրությունը պայմանավորված է բանաստեղծության բովանդակությամբ. եթե հեղինակը գրում է քաղաքամայր Անիի մասին իբրեւ «հայության շիրմի», «գերեզմանոց, Ուր կը փրին ոսկորներն հաղթ անցյալին» (89), ապա Ախուրյան գեպը չէր կարող երգել, նրա արձակած ձայնը ողբ է, որի մեջ ուզում է խեղդվել հեղինակը՝ «Գլորիան վար, Ախուրյանի ողբին մեջ» (92):

Ընդհանուր առմամբ «Յեղին սիրբը» ժողովածուի վերջնական մշակումներն ավելի պարզեցնող են, հղկված, եւ, որ ավելի կարեւոր է, ավելի ճիշտ են արտացոլում հեղինակի նպատակն ու լեզվական ըմբռնումները:

Ժողովածուի ամեն մի բանաստեղծության լեզվամշակում ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է բոլոր օրինաչափություններին, եւ բոլոր մշակումները ապացուցում են Վարուժան բանաստեղծի ողջ տաղանդն ու ստեղծագործական երևակայությունը: Չնայած սրան՝ չի կարելի ասել, թե նախնական տարբերակները թույլ են, կամ թերի ու անմշակ, պարզապես վերջնական տարբերակներն այնքան գեղեցիկ ու պարկերավորությամբ հարուստ են, որ դրանց կողքին նախնական ձևերը մի տեսակ աչքի չեն զարնում:

Ժողովածուն պարկերն է հայ կյանքի, որը հուզել է բանաստեղծին: Փաստը, որ բանաստեղծություններին վերջնական տեսք տալու համար Վարուժանը շատ է ճգնել, հաստատվում է հենց ինքը՝ 1907 թ. Արշակ Չոպանյանին ուղղված նամակում՝ գրելով. «Արցունքիս, ցասումիս եւ հեղությունս խմորումն է, գոր ձեզի կ'ողարկեմ: Ամեն շեշտ սրտիս բաբախման հեղի չափած եմ: Զղայնությունս եւ կիրքը, գոր քերթվածներուս առաջին օրերը կը նկատիմ, ինձ շատ դյուրին ներշնչած եմ, բայց անոր ամբողջական եւ ներդաշնակ կազմություն մը տալու բավական աշխատած եմ»⁴:

3 Տե՛ս «Առնետն բառարան հայկազնեան լեզուի», Վենետիկ, 1865, էջ 579:

4 **Դանիել Վարուժան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 339: